

Sergius CIOCANU

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1421-2672>

Un străvechi monument megalitic de lângă Chișinău. „Pietrele înșirate” din valea Bâcului

DOI: <https://doi.org/10.52603/arta.2025.33-1.22>

Rezumat

Un străvechi monument megalitic de lângă Chișinău. „Pietrele înșirate” din valea Bâcului

Până către finele secolului al XIX-lea, la nord-vest de orașul Chișinău se înălța un remarcabil monument istoric – un șir de menhire, *i.e.* un șir de blocuri impunătoare de piatră, prinse vertical în pământ. Menhirele se aflau în preajma unui binecunoscut în trecut obiect geografic situat în valea râului Bâc, care purta denumirea de *Cheile Bâcului*. Menhirele și Cheile Bâcului pe parcursul a mai bine de trei secole au fost menționate și descrise, dar și analizate în ceea ce privește proveniența și semnificația, în lucrările și notițele diferitor cercetători, călători, literați și amatori de „antichități”.

Elaborarea acestui studiu se bazează pe intenția de a aduna împreună și a examina toate datele acumulate despre ele (inclusiv și surse anterior neutilizate în acest sens), de a determina în fine locul de amplasare al acestora pe harta topografică, contextul geografic, dimensiunile lor, de a preciza când și în ce circumstanțe ele au fost distruse.

Cuvinte cheie: Chișinău, râul Bâc, Cheile Bâcului, defileu, „pietrele înșirate”, menhire, Ghidighici/Highidiș, Petricani, Trușeni, râul Nistru.

Summary

An ancient megalithic monument near Chisinau. „Arrayed stones” of the Bâc River valley

By the end of the 19th century, a remarkable historical monument stood northwest of the city of Chisinau, – a row of menhirs, *i.e.* a series/row of large stone blocks vertically fixed in the ground. These menhirs were situated near a once well-known geographical landmark located in the valley of the Bâc River, known as the Cheile Bâcului (Bâc Gorges). For over three centuries, the menhirs and the Bâc Gorges have been mentioned, described, and analyzed in terms of their provenance and significance in the works and notes of various researchers, travelers, writers and amateurs of “antiquities”.

The purpose of this study is to gather and examine all the accumulated data about these landmarks (including previously unused sources), to determine their location on the topographic map, assess their geographical context, clarify their dimensions, specify when and under what circumstances they were destroyed.

Keywords: Chisinau, Bâc River, Cheile Bâcului, gorge, stones, menhirs, Ghidighici/Highidiș, Petricani, Trușeni, Nistru river.

Până către finele secolului al XIX-lea, la nord-vest de orașul Chișinău se înălța un remarcabil monument al istoriei noastre – un șir de menhire, *i.e.* un șir de blocuri impunătoare de piatră, prinse vertical în pământ. Menhirele se aflau în preajma unui binecunoscut în trecut obiect geografic situat în valea râului Bâc, care purta denumirea de *Cheile Bâcului*.

Menhirele și Cheile Bâcului pe parcursul a mai bine de trei secole au fost menționate și descrise, dar și analizate în ceea ce privește proveniența și destinația, în lucrările și notițele diferitor cercetători, călători, literați și amatori de „antichități”.

Elaborarea acestui studiu se bazează pe intenția de a aduna împreună și a examina toate datele acumulate despre ele (inclusiv și surse anterior neutilizate în acest sens), de a determina în fine locul de amplasare al acestora pe hărți/planuri topografice, contextul geografic, dimensiunile lor, de a preciza când și în ce circumstanțe ele au fost distruse.

La început, însă, ne vom opri asupra sensului cuvântului „chei” din toponimul *Cheile Bâcului*. Conform dicționarelor explicative, cuvântul „cheie”, fiind pus la plural, capătă și sensul distinct de: „vale îngustă, lipsită de albie majoră, între doi pereți înalți și abrupti, acolo unde apa râului, întâlnind roci compacte, exercită o puternică eroziune

în adâncime” [1, p.166]. Din punct de vedere a terminologiei geografice a limbii române, sinonime ale acestui termen („chei”) sunt cuvintele – *defileu, strâmtoare/strâmtură, spărtură, strungă* etc. Printre exemplele mai cunoscute, deosebit de pitorești de astfel de formațiuni monumentale ale naturii, situate în spațiul românesc, putem menționa – Cheile Bicazului, Cheile Dâmbovicioarei, Cheile Băniței, Cheile Turzii, Cheile Moara Dracului etc. (fig. 1).

I. Mențiuni și descrieri ale menhirelor de la Cheile Bâcului

Cea mai timpurie mențiune a menhirelor din valea Bâcului se referă la cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Este un „*zapis*” de vânzare-cumpărare datat 20 iulie 1681 [2, p.134]¹.

Conform documentului, un proprietar de pământ din satul Highidiș (ținutul Orhei), Ionașco Săchir, a procurat de la un oarecare Necola un cal cu prețul de 30 lei. În contul plății el i-a „dat” pentru cal vânzătorului o parte din moșia satului Highidiș (localitate cunoscută astăzi cu denumirea schimonosită - Ghidighici). În document se precizează că terenul de pământ trebuia „ales”/delimitat noului stăpân începând de la locul cunoscut cu denumirea de *Pietrele Înșirate*, pentru ca apoi delimitarea să fie făcută „în sus”/în amonte pe râul Bâc. Pentru claritate, trebuie să menționăm că „în jos” de moșia Highidiș, urmând malul stâng al râului, se aflau moșiile satelor Petricani și apoi – Visternici/Visterniceni, iar vis-a-vis de acestea, pe malul opus al Bâcului, se perindau una după alta moșiile Drulești/Durlești, Buicani și Chișinău).

Următoarele știri privind aceste menhire datează de la începutul secolului al XVIII-lea. Ne referim la un fragment din cartea *Descriptio Moldaviae* a lui **Dimitrie Cantemir** (1673-1723): „*Nu departe de el (de Chișinău, pe râul Bâc – S.C.) se vede un șir de pietre foarte mari, așezate în linie atât de dreaptă, de parcă ar fi puse de mâna omului. Dar mă împiedică să cred aceasta mărimea pietrelor și lungimea spațiului pe care se întind. Căci unele au trei sau patru coți în pătrat de fiecare latură și șirul lor se întinde dincolo de Nistru până în Crimeea. În limba țării li se zice Cheile Bâcului și țărani în simplitatea lor spun că ele sunt lucrarea diavolilor care s-au jurat să astupe apa Bâcului*”. Traducerea din limba latină a acestui text este redată conform ediției academice din anul 1973 a cărții respective [3, p.79]².

Remarcăm că pasajul „*continentenim aliqui trium aut quatuor ulnarum spatium in tetragono*”,

care conține importanta informație referitor la parametrii dimensionali ai menhirelor, este tradus diferit în diferite ediții în limba română ale operei cantemiriene. Astfel, la 1868 el sună - „*căci unele dintre dânsele sânt în patru colțuri câte trii și patru coți de lungi*” [4, p.40]; în 1909 - „*pentru că unele dintr-însele sunt în patru colțuri de câte trei și patru coți de mari*” [5, p.49]; în 1923 - „*căci unele cuprind un spațiu de trei sau patru brațe în tetragon*” [6, p.30]; în 1935 - „*căci sunt unele în patru colțuri de trei și patru coți*” [7, p.16]; în 1973 - „*căci unele au trei sau patru coți în pătrat de fiecare latură*” etc. Și, în fine, în ediția din 2006 - „*căci unele au un cuprins de trei sau patru coți în pătrat*” [8, p.63].

Precum vedem, traduceri în limba română a acestor cuvinte, pe lângă faptul că diferă de la ediție la ediție, niciuna nu oferă claritate în ceea ce privește sensul textului tradus, lăsând cititorul să ghicească ce a vrut de fapt să spună Cantemir. În același timp, în edițiile de limbă rusă ale *Descrierii Moldovei*, acest pasaj este tradus: la 1789 - „*căci unele dintre ele au până la patru coți grosime*” [9, p.36]³; iar în 2011 - „*căci unele pietre au în grosime trei sau chiar patru coți*” [10, p.180]⁴.

Astfel, ar reieși că acele pietre „foarte mari” aveau în secțiune orizontală, *i.e.* în grosime, de la 3 la 4 coți. Trecând la unitățile de măsură utilizate astăzi, căpătăm o grosime a menhirelor de circa 2,0-2,7 metri (dacă luăm drept bază lungimile minime-maxime ale „cotului” acceptate în epocă în Țările Române). Dimensiunile impresionante ale menhirelor și întinderea spațiului pe care acestea erau „înșirate” l-au făcut pe Cantemir să admită că ele puteau fi de proveniență naturală.

Din textul lui Cantemir s-ar desprinde că denumirea acestor menhire este *Cheile Bâcului*. De fapt însă, această denumire o purta defileul stâncos al râului, în apropierea căruia erau amplasate pietrele în cauză. Ulterior, faptul a dus la răspândirea percepției eronate că toponimul Cheile Bâcului se referea chiar la șirul de menhire.

Totodată, Cantemir primul scrie de credința locală, care, în spirit perfect medieval, explică apariția aici a menhirelor în contextul unor evenimente mistice/legendare, drept rezultat al implicării forțelor malefice.

La începutul celui de-al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea, ofițerul suedez **Erasmus Henrik Schneider von Weismantel** (1678-1749), care a servit regele suedez Carol al XII-lea în timpul aflării lui pe teritoriul Țării Moldovei după dezastrul suferit în lupta de la Poltava

(1709), a descris în jurnalul său [11, p.222] același loc din valea Bâcului⁵: „*De inlocuit integral textul cu: „La o jumătate de milă de orașul Chișinău, în direcția Iașilor, râulețul Bâc curge prin spărtura unui munte stâncos. Se spune că dracul a făcut această spărtură, cu intenția să îndrepte într-acolo apa Nistrului și a cărat blocuri de piatră să astupe valea Nistrului. Și de aici până la Nistru, pietrele pe care le-a scăpat formează un șir în linie dreaptă pe o mare întindere de câmpie. Și această întâmplare ne-au mărturisit-o toți localnicii”*”⁶.

Weismantel primul indică distanța de la Chișinău până la șirul de menhire. El primul vorbește și de contextul geografic al amplasării lor – lângă drumul care lega Chișinăul de capitala țării, orașul Iași, *i.e.* spre nord-vest de Chișinău. În același timp, fără a menționa vreo denumire, ofițerul suedez primul oferă o descriere („*spărtura unui munte*” (fig. 2)) a defileului râului Bâc în proximitatea căruia se afla acest șir de blocuri de piatră și cu care, mai târziu, acest șir a început să fie asociat și uneori confundat.

Ca și Cantemir, Weismantel remarcă existența unei legende locale privind contribuția forțelor malefice la apariția șirului de menhire, precum și la apariția „spărturii” din munte prin care curgea Bâcul. Însă, dacă la Cantemir necuratul intenționa să bareze râul Bâc, lui Weismantel i s-a comunicat (sau așa el a înțeles) despre intenția de a bloca cursul Nistrului.

Din păcate, mai bine de 200 de ani această informație a rămas practic necunoscută, deoarece jurnalul lui Weismantel a fost publicat doar în anii '20 ai secolului al XX-lea. În România interbelică, partea referitoare la Țara Moldovei din jurnalul lui Weismantel a fost reprodusă și comentată în anul 1930 [38, p.1-28].

Aceasta este a doua (după Dimitrie Cantemir) și, totodată, ultima știre care se referă la desfășurarea menhirelor între Cheile Bâcului și Nistru, scrisă de cineva care personal a văzut valea Bâcului și menhirele înșirate de aici pierzându-se în depărtare. Indiferent dacă suedezul a văzut cu ochii proprii menhirele ajungând la Nistru sau acest lucru i-a fost comunicat de localnici, faptul că cele două descrieri au fost realizate autonom/independent una de alta, în bază de date culese în teren, oferă un plus de credibilitate informației în cauză. Aici considerăm necesar a menționa că cel mai apropiat față de Cheile Bâcului este malul râului Nistru din zona localității Vadul lui Vodă, în linie dreaptă fiind vorba de o distanță de circa 22 kilometri.

Toate informațiile ulterioare, din secolul al XIX-lea, referitoare la atingerea liniei Nistrului de către șirul de menhire, au fost adunate în perioada când menhirele erau păstrate numai pe panta dealului de lângă defileul Bâcului, respectiv, continuarea lor până la Nistru nu mai putea fi confirmată prin verificare în teren.

În 1781, menhirele „chișinăuane” au fost menționate în cartea publicistului, scriitorului și istoricului de origine germană **Joseph Franz Sulzer** (1727-1791) „Istoria Daciei transalpine ...” [12, p.405]⁷. El a remarcat că în apropiere de Chișinău „*se află cunoscutul șir de pietre mari cu lungimea de trei-patru coți, pe care localnicii îl numesc Cheile Bâcului, care se traduce „Cheile râului Bâc”, și care, precum se crede, se întinde de aici peste Nistru până în peninsula Crimeea. Localnicii consideră că acest șir lung de pietre grosolane ar fi lucru drăcesc. Eu cred că are o proveniență firească.*

Avarii încă mai aveau pe aici ring-urile, stăvilele de pământ sau prisăcile sale. Și romanii se apărau pe aici de invazia barbarilor, precum îi numeau ei pe compatrioții noștri goți, făcând întărituri/fortificații cu astfel de pietre, cine știe cum. De asemenea, știm de la vizigoți că, atunci când s-au retras în fața hunilor, care înaintau dinspre Maeotis⁸, ei, deși fără succes, și-au construit o pavăză, un șanț sau fortificație de pământ, orice ar fi fost, chiar în această zonă, de la Bug la Prut.

*Aceste pietre, cu siguranță, au ajuns acolo în timpul unuia dintre acele evenimente și, deoarece nimeni nu s-a apucat de atunci să le demonteze, ele acolo au și rămas. Și nu este necesar de presupus implicarea diavolului în aceasta”*⁹.

Sulzer, urmându-l pe Cantemir, transferă denumirea defileului râului Bâc asupra șirului alăturat de menhire. Defileul Bâcului, în calitatea lui de obiect geografic, nici nu este menționat. Totodată, Sulzer a considerat necesar să menționeze lipsa de certitudine în ceea ce privește întinderea acestui șir de pietre până în Crimeea. Fiind o persoană a „secolului Luminilor”, el a considerat important să repudieze din start ideea privind implicarea forțelor malefice în apariția menhirelor. Sulzer a fost primul care a încercat să determine contextul istoric al apariției lor. El considera că edificarea acestui deosebit de lung șir de menhire poate fi plasată în timpurile așa-numitei Mari migrații a popoarelor, legând apariția lui de perioada când romanii încercau să facă față presiunilor tot mai intense a popoarelor barbare asupra Imperiului.

Militarul, naturalistul și etnograful rus Andrei Meier (1742-1807), într-o carte editată în 1794 [13, p.126-127], în care descrie pământurile nou-anexate la Imperiul Rus ale stepelor Oceakovului (în același timp, făcând referiri și la pământurile Țării Moldovei), a remarcat existența unui drum de piatră între râul Bâc și orașul Orhei: „Un drum de piatră, care, pe de o parte, atinge Bâcul, iar, pe de alta, pe o distanță destul de mare se pierde pe lângă Orhei ... arată hotarul stabilit de Iancu de Hunedoara între Moldova și Basarabia, când ultima, împreună cu o parte din câmpia Oceakovului și din Polonia Inferioară, a fost transformată în domeniu apanaj”¹⁰.

Acest pasaj din lucrarea lui Meier a fost citat aici doar din considerentul că pe la finele secolului al XIX-lea Bogdan Petriceicu Hasdeu o plasează printre scrierile care menționează menhirele din valea Bâcului. Probabil, Hasdeu a presupus că Meier, prin cuvintele „*kamennaia stežka*” („potecă/drum de piatră”), a avut de fapt în vedere șirul de menhire. Însă, temei de a considera astfel nu avem, ținând cont de lipsa oricăror alte detalii. În aceste condiții, nu există motive să afirmăm că Meier scriind cuvântul „drum” a avut în vedere altceva decât un... „drum”. Mai mult, el foarte clar a indicat că drumul „se pierdea” undeva în zona orașului Orhei, deci, înainta spre nord, iar linia menhirelor, noi știm, se desfășura spre Nistru, deci – spre est.

Importanța celor scrise de Andrei Meier constă în faptul că aceasta este prima și deocamdată unica sursă unde se menționează existența în estul Țării Moldovei a unui vechi drum de piatră. Presupunerea lui Meier privind existența în secolul al XV-lea în această parte a țării a unui hotar stabilit aici în secolul al XV-lea de Iancu de Hunedoara (drumul urmând traseul hotarului), desigur, nu dispune de niciun suport istoric.

O contribuție majoră în descrierea șirului de menhire a avut-o învățatul grec **Daniel Filippide** (1750-1832). În anul 1816, în cartea *Geografia României* [14, p.56-58], el scria: „*De la Iași spre Chișinău, acum capitala Moldovei de peste Prut sau Basarabia, drumul trece prin locuri accidentate, în special pe la jumătatea lui, cu păduri umbroase unde sub o creastă din desiş se află izvorul râulețului Bâcu. De acolo, drumul spre Chișinău este lin, urmând prin valea râulețului.*

Înainte de a ajunge la Chișinău, ca la o oră mai înainte, valea se lărgește și se face o mică câmpie, apoi dealurile aproape se închid ca de mâna omului, lăsând doar un loc îngust pentru trecerea

Bâcului. Așa ceva am văzut doar lângă Orhei, iar în altă parte nicăieri. Și cu adevărat, acest lucru este demn de văzut pentru cei care cercetează plini de curiozitate natura. Locurile în cauză în română sunt numite Cheile Bâcului și Cheile Răutului, adică cheia Bâcului și cheia Răutului.

Înaintând spre Chișinău, puțin mai departe, la stânga, la vreo treizeci de stâneni, se află un șir de pietre mari, rotunjite, lungi de trei sau patru stâneni, așezate una după alta în linie dreaptă. La mijlocul acestui șir de pietre se văd urmele unui mare tumul. Pietrele sunt neprelucrate și atât de mari că nici o pereche de catări nu ar putea-o urni pe cea mai mică dintre ele, după vorba lui Pausanias. Această lucrare ciclopică a fost făcută, poate, pentru îngroparea sub tumul a unui rege cimerian. Ea este menționată și de Cantemir”¹¹.

Textul lui Filippide conține multă informație prețioasă¹². Filippide este primul care oferă o descriere generală a caracteristicilor topo-geografice ale locului în cauză, *i.e.* a dealurilor care barau valea Bâcului. În lucrarea lui pentru prima dată se indică cât se poate de clar faptul că toponimul Cheile Bâcului se referă la defileul râului Bâc, precum și faptul că menhirele se aflau în proximitatea acestui obiect geografic. El este unicul care indică înălțimea menhirelor (7-8 metri) și vorbește de formele rotunjite ale acestor blocuri de piatră. Filippide este și unicul care vorbește despre prezența pe lângă șirul de menhire a unui mare tumul „regal”.

În 1816, defileul stâncos al Bâcului apare cu denumirea modificată de *Chei di Bâculu* și în lucrarea *Opisanie Bessarabskoj Oblasti* (Descrierea Regiunii Basarabia) [16, p.179] elaborată de funcționarul, călătorul și scriitorul rus **Pavel Svinin** (1787-1839). Autorul a menționat existența acestui obiect geografic remarcabil în compartimentul „Munții”, fără a-l descrie ca atare, prezentându-l drept un sistem de înălțimi din județul Orhei (orașul Chișinău pe atunci fiind parte din acest județ). Despre menhirele de pe lângă Cheile Bâcului Svinin nu scrie nimic.

Același toponim, într-o ortografiere și mai schimonosită – Кей-дю-Букуль /*Kei-dü-Bukul*, este prezentat într-o carte dedicată geografiei Basarabiei editată în anul 1871 [17, p.85], în calitate de denumire a unui grup de dealuri amplasat, în cazul de față, în nord-vestul provinciei („*toată înălțimea Hotinului și ramificațiile ei din județele Soroca și Iași poartă denumirea de Кей-дю-Букуль*” / *Kei-dü-Bukul*). Aceasta ca un fel de contrapunere față de „*gupul separat de înălțimi basarabene, nu-*

mit Кодр-дю-Букуль / *Kodr-dü-Bukül*” plasată de alcătuitoarea cărții în partea centrală a Basarabiei (Svinin a notat denumirea acestor înălțimi în redacția – *Codru di Bâculu*).

Pentru a finaliza această incursiune în neverosimilul „transfer” geografic al toponimului Cheile Bâcului și în schimonosirea ortografierii lui, precum și în modificarea însăși esenței lui, reproducem articolul cu această denumire din volumul XIV^A al Dicționarului Enciclopedic editat în Imperiul Rus [18, p.892]: „Кей-дю-Бюккюль / *Kei-dü-Bükkül* – înălțimi în partea nordică a Basarabiei, în județul Hotin, Soroca și Iași, care formează cumpăna apelor între afluenții de stânga ai r. Nistru și celor de dreapta ai r. Prut. Ele erau denumite și Carpații Dacici (...). Câteva puncte a acestor înălțimi, care nu au nicio legătură cu Carpații, ating o înălțime absolută semnificativă (...). Înălțimile sunt pitorești, acoperite cu păduri. Sunt formate din roci cretacice și terțiare”. În același dicționar, înălțimile din partea centrală a Basarabiei sunt indicate cu denumirea Кодре-дю-Бюккюль / *Kodre-dü-Bükkül* [19, p.553].

În 1840, cartograful, topograful, poetul și scriitorul rus **Alexandr Weltmann** (1800-1870), utilizând pseudonimul Aleco Moscalesco, a publicat în gazeta petersburgheză „Severnaia Pčela” (Albina Nordică) o seamă de „observații” [20] referitor la un articol editat în același an la Odesa de către scriitorul rus Nikolai Nadeždin „O plimbare prin Basarabia”. În „observații”, printre altele, el reproduce cele scrise de Dimitrie Cantemir referitor la menhirele de pe râul Bâc. În continuare, Weltmann notează câteva presupuneri: „În această descriere Cantemir a confundat Valul lui Traian cu Cheile Bâcului, i.e. cheia râului Bâc. Cheile Bâcului reprezintă o barieră de stânci, asemănătoare cu cea de la Costești pe râul Prut, care întretaie valea și râul Bâc aproximativ patru verste mai sus de Chișinău, în apropiere de satul Petricani (...)”. De asemenea, el presupune că din timpurile vechi aceste stânci au servit drept „zăgaz natural” pentru iazul existent acolo.

Weltmann a atras atenția că în lucrarea lui Cantemir toponimul Cheile Bâcului este atribuit eronat. El a arătat că, de fapt, toponimul se referă la defileul râului Bâc. Ca și Filippidis, el propune o descriere exactă a formei de relief care conținea defileul Cheile Bâcului – „barieră stâncoasă care întretaie valea și râul Bâc”. La acea vreme menhirele se păstrau doar în apropiere de Bâc, iar urmele continuării șirului până la Nistru deja nu mai

erau reperabile în teren. În încercarea de a explica „eroarea” din lucrarea lui Dimitrie Cantemir, Weltmann a presupus că acesta ar fi confundat șirul de menhire de lângă Cheile Bâcului cu Valul lui Traian (de Sus), care este așezat, ce-i drept, cu vreo patruzeci kilometri mai la sud, dar care într-adevăr ajungea până la Nistru.

Scriitorul și poetul **Constantin Stamati** (1786-1869) în articolul consacrat „antichităților” Basarabiei, publicate în anul 1848 [21, p.812]¹³, remarcă: „Trei verste mai jos de orașul Chișinău se vede un șir de blocuri uriașe de piatră, îngropate până la jumătate în pământ, în linie dreaptă, numit de localnici „Cheile râului Bâc”. Acest șir de pietre începe ca un zid la Prut, continuă prin pădurile Căprienei, și întretaie de-a curmezișul întreaga Basarabie. Însă aceste pietre din când în când sunt dezgropate de localnici și acest zid străvechi se distruge”.

Precum vedem, Stamati nici nu amintește de defileul Bâcului. El însă transferă denumirea defileului asupra menhirelor. Menționăm și greșeala făcută de Stamati în ceea ce privește amplasarea menhirelor față de Chișinău, el plasându-i „în jos” de oraș (adică în aval față de râul Bâc), pe când ei sunt de fapt amplasați „în sus” de acesta. Stamati primul atenționează asupra destinului trist al menhirelor, care încet dar sigur dispăreau sub presiunea gospodărească a localnicilor, care nu puteau privi cu „indiferență” cum o cantitate atât de mare de piatră de calitate stă fără a fi utilizată în vreun fel. Stamati primul vorbește despre trecerea șirului de menhire prin toată Basarabia, de la râul Prut până la Nistru (i.e. nu doar de la râul Bâc până la Nistru, cum scria Cantemir). Din păcate, nu cunoaștem pe ce s-a bazat autorul când a făcut această afirmație.

În anul 1862, menhirele din preajma Chișinăului au fost amintite în lucrarea militarului rus, căpitanul **Alexandr Zaščuk** (1828-1905), consacrată geografiei și statisticii Regiunii Basarabia [22, p.240-241]¹⁴: „De la Chișinăul de astăzi în direcția spre râul Prut, prin pădurile Căprienei se întindea un șir de blocuri de piatră îngropate până la jumătate în pământ. Aceste pietre s-au mai păstrat pe alocuri, iar celelalte sunt amintite de localnicii care le-au ruinat pentru necesitățile proprii. Nu cred că cineva va încerca vreodată să demonstreze că aceste pietre cândva au format un zid continuu, după care vechii localnici intenționau să se adăpostească de raidurile vecinilor sălbatici. Aceste pietre urmau fără a se întrerupe prin

păduri, mlaștini și râpe. Ele serveau cel mai probabil, la fel ca și valurile de pământ¹⁵, *drept linie de hotar*¹⁶.

Este curios că Alexandr Zaščuk vorbește doar de trecerea menhirelor pe linia Chișinău - Prut, făcând abstracție de cele permanent menționate anterior pe linia Chișinău - Nistru. Autorul a presupus că raționamentul instalării în vechime a acestui lung șir de blocuri de piatră a fost marcarea unei linii de hotar. Întru susținerea celor spuse privind trecerea menhirelor prin păduri spre râul Prut, în aceeași lucrare, Zaščuk face următoarea notiță: „În actele târzii de determinare a hotarelor unor moșii mănăstirești din Basarabia, cu precădere situate în locurile împădurite din județele Chișinău, Orhei și Iași, sunt amintite șiruri de pietre sau lespezi prinse în pământ și care existau din vechime”. Este clar că Zaščuk nu dispunea de cunoștințele necesare privind tradiția, modul și practica delimitării moșiilor în Țara Moldovei. Altfel, el nu ar fi presupus că stâlpii prismatici, care în Moldova medievală se ciopleau din piatră și se instalau unul față de altul de regulă la distanțe egale, exact măsurate, în lungul hotarului moșiilor (menționați în vechile acte referitoare la verificarea hotarelor existente între moșii, la delimitarea hotarelor noilor moșii etc.), pot fi legați în vreun fel de menhirele din valea Bâcului.

Însă, trebuie de remarcat că în extinșii cândva codri din partea centrală a Basarabiei într-adevăr se înățau/existau vechi structuri megalitice. Drept confirmare servește, de exemplu, relatarea unui oarecare **Alex. Petică**, publicată la finele secolului al XIX-lea [23, p.378]: „În codrii mănăstirii Căprienei, prin desişul pădurilor, pe drumul spre Lozova, cale de vreo opt verste, se află și acum 23 petroaie mari, aşezate în pământ, cari formează un adevărat zid, așa că drumul le înconjură; Aceste 23 petroaie ocupă în lingime o distanță de peste 9 stânjeni, fiecare piatră e de cel puțin doi coți de-asupra pământului. Poporul de acolo povestește despre aceste pietre următoarea legendă: pe timpul Tătarilor, un călugăr din mănăstirea Hâncul sau Vărzărești, mergând prin pădure a fost întâmpinat pe acest loc de tătari, care mergeau pe o cărare unul după altul. Călugărul, speriat, s-a întors către păgâni și i-a afurisit cu crucea ce o avea pe piept și într-o clipă toți tătarii s-au prefăcut în lespezi, care au și rămas locului”. Din păcate, aceste „lespezi” de piatră, ca și menhirele văii Bâcului, astăzi nu mai există.

Într-o lucrare de la finele secolului al XIX-lea a eminentului om de știință și scriitorului Bogdan

Petricicu Hasdeu a fost inserată o notiță importantă, în care se indică pe teritoriul cărei localități erau amplasate menhirele. Astfel, Hasdeu scria că în conformitate cu textul unei „*notițe manuscrise rămasă de la tatăl meu* [Alexandru Hâjdău, decedat în 1872 – S.C.] *se constată că el însuși a văzut acele „blocuri de piatră înfipite în pământ” aproape de Chișinău, pe moșiile Petricani și Ghidighiș*” [24, p.2796].

Valea Bâcului și cele două defileuri (le vom nota aici, pentru claritate, *Cheile Bâcului 1* și *Cheile Bâcului 2*), formate din dealuri înalte care barează această vale, pot fi văzute pe harta detaliată a Regiunii Basarabia, elaborată în anii '60 ai secolului al XIX-lea (fig. 3). Defileul Bâcului ce ne interesează (*Cheile Bâcului 1*), pe lângă care se afla șirul de menhire, este amplasat mai în aval pe râu (față de *Cheile Bâcului 2*), respectiv, mai aproape de Chișinău. Pe hartă se văd și tumulii aflați pe culme, în apropiere de „spărtura” defileului. Este arătat și un mare iaz care a existat în fața defileului, notat în alte surse documentare drept „Iazul Pruncu”, iar alături de el – cătunul Pruncova. Iazul și cătunul, ca și defileul râului Bâc, se aflau pe teritoriul moșiei satului Highidiș (pe hartă, în rusă scris – Ghidighiș (Гидегишъ)), lângă hotarul cu moșia satului Petricani.

În prima jumătate a anilor '70 ai secolului al XIX-lea, au avut loc evenimente care au pus bazele distugerii ambelor defileuri ale râului Bâc. Aceste evenimente au contribuit și la distrugerea ulterioară a menhirelor și la distugerea tumulilor de acolo. Se au în vedere lucrările de construire în perioada anilor 1871-1875 a căii ferate Chișinău-Prut (*i.e.* până la satul Ungheni), de o importanță strategică deosebită pentru Imperiul Rus. Tronsonul Chișinău-Cornești a fost finalizat în anul 1873, iar tronsonul Cornești-Ungheni – în 1875. Circulația trenurilor a fost complet deschisă în luna martie a anului 1877, cu circa o lună înaintea declarării de către Rusia a războiului Imperiului Otoman și începutului procesului de transportare în masă a oștirilor imperiale către viitorul teatru al operațiunilor militare din Balcani.

De la Chișinău până la Cornești calea ferată trece strict prin valea Bâcului. Existau două posibilități de depășire a defileurilor acestui râu: fie amenajarea un tunel de cale ferată care să străpungă dealurile care barau valea Bâcului, fie „lărgirea” defileurilor. A fost aleasă cea de-a doua cale, pe cât se pare din considerentul că era mai ieftină și mai rapidă. Respectiv, peretele stâncos de pe

malul stâng al râului a fost „transferat” la distanța necesară asigurării spațiului pentru tronsonul de cale ferată. La fel s-a procedat și cu defileul secund, situat mai sus pe râu (între satele Trușeni și Highidiș). Tot atunci, pentru necesitățile construirii căii ferate au fost desființate iazurile existente în fața celor două defileuri (ambele iazuri se văd bine în fig. 3). În secolul al XIX-lea, este atestată și începerea exploatării prin extragere de suprafață a pietrei de calcar din această zonă. Astfel, pe o hartă a județului Chișinău din 1880, în locurile unde în harta din anii 1860 era arătat cătunul Pruncova, este menționată prezența unor întreprinderi de ars var („известк[овые] заводы”) ¹⁷.

În secolul al XX-lea, lucrările de mărire semnificativă a numărului de tronsoane de cale ferată între Chișinău și Ungheni, de amenajare a unei șosele, precum și înființarea carierei de extracție a pietrei pentru construcții (Cariera Pruncul) au finalizat distrugerea Cheilor Bâcului, peisajul acestui segment al văii Bâcului fiind drastic modificat. Presupunem că utimele menhire de aici au fost dislocate și distruse cam pe la începutul secolului al XX-lea.

Există mărturii că în anii 1870 o parte din menhire încă se mai înălțau pe acel loc. Astfel, preotul **Vasile Guma** (1865-1954), într-o lucrare cu caracter autobiografic publicată în anii 30 ai secolului al XX-lea, își amintește: „Când eram de 8 ani (i.e. aproximativ pe la 1873-74 – S.C.), vărul meu, bădița Toader Lupășcu, m-a luat la Chișinău... La Strășeni s-a **înnoptat și după un popas am continuat drumul noaptea pe Valea Bâcului până la Chișinău... Între Strășeni și Ghidighici, pe o costișă, după Bâc se zăreau stânci de piatră înșirate în linie. Tovarășii mi-au povestit o legendă, că aici dracii într-o noapte s-au grămădit și au vrut să iezească până la cocoși Bâcul și cu apele grămădite să **înece** Chișinăul, **însă ei nu au reușit să aducă stânci de ajuns, căci cocoșii au cântat mult înainte și dracii, auzindu-i, au lăsat lucrul neîmplinit și s-au împrăștiat, iar pietrele înșirate au rămas o amintire**” [25, p.58].**

Este curios că în această versiune a vechii legende drept scop al intențiilor distrugătoare a forțelor malefice a fost atrătat orașul Chișinău, fapt care denotă încercările oamenilor de a raporta textul legendei la realitățile contemporane lor. Menționăm și faptul că în amintirile părintelui Guma șirul de menhire era amplasat undeva între Strășeni și Ghidighici, i.e. pe lângă cel de-al doilea defileu al Bâcului (fig.3 vezi Cheile Bâcului 2), care se afla mai departe de Chișinău, în amonte pe râu.

Cunoscutul etnograf și folclorist **Gheorghe Madan** (1872-1944) într-o lucrare publicată în anul 1932 consacrată satului natal Trușeni [26, p.38], atinge și tema Cheilor Bâcului, menhirelor și modificărilor produse în peisajul local odată cu edificarea căii ferate: „Acolo șesul lat al Bâcului deodată este îngustat și zăvorât de culmele a două dealuri, ce se coboară unul către altul de-a curmezișul șesului, formând astfel o uriașă iezetură naturală, străbătută doar de o îngustă deschizătură, prin care se furișează gârla Bâcului și trenul. Oamenii spun că dracul a vrut odinioară să înnece lumea și a început noaptea a căra pietre mari la Cheile Bâcului pentru ca, neavând apa încotro curge, să-i potopească pe oameni, dar pe la miezul nopții a cântat cucușul și diavolul a pierit în bezna iadului, iar pietrele cărate de *sătană se văd și azi unele*.”

În acest loc *pân’ pe la anii 1870 a fost un mare iaz al Trușenilor cu moară de apă și piuă de învălit sucmane, iaz bogat în pește; dar cu facerea drumului de fier a fost stricat, după cum a fost stricat și marele iaz al Pruncului de la celelalte chei ale Bâcului de pe moșiile Highideșilor, dinspre Chișinău*”.

Într-o altă carte dedicată satului Trușeni, Gheorghe Madan iarăși vorbește de „iazul cel mare de odinioară [al Trușenilor], cu pește și moară cu două pietre, din Valea Bâcului, unde se încep Cheile Bâcului” și încă odată prezintă „legenda” defileurilor Bâcului [27, p.66]: „Bătrânii satului povesteau că aici între Cheile Bâcului, de la răzășia satului nostru Trușeni, a vrut odată dracul, în vremea de demult, să înnece lumea; și a început a căra într-o noapte petroaie mari, ca să iezească toată valea Bâcului și apoi să reverse apele ca să potopească lumea. Dar nu a dovedit, căci la miezul nopții nu mântuise încă spurcata-i faptă și când a cântat cucușul a fugit Satana în fundul iadului, rămânând petroaiele înșirate pe coasta dealului”.

Precum vedem, Gheorghe Madan plasează șirul de menhire, la fel ca și preotul Vasile Guma, pe lângă cel de-al doilea defileu al Bâcului, mai îndepărtat de Chișinău, în apropiere de satul Trușeni (fig.3 vezi Cheile Bâcului 2). Este importantă și afirmația lui privind faptul că menhirele din valea Bâcului „se văd și azi unele”. Faptul arată că în primele decenii ale secolului al XX-lea, câteva menhire, întregi sau ruinate parțial, încă mai supraviețuiau în teren. Importanța celor scrise de Gheorghe Madan rezidă și în faptul că el primul vorbește clar că obiectul geografic *Cheile Bâcului* era format din două defileuri care „închideau” succesiv valea Bâcului.

Inserăm aici și un fragment din planul orașului Chișinău, publicat în 1943 de sovietici (fig. 4), care prezintă destul de clar topografia dealurilor care formau Cheile Bâcului nr.1 (dintre satele Petricani și Highidiș/Ghidighici) și a teritoriului adiacent înaintea marilor transformări produse aici după cel de-al Doilea Război Mondial. Planul este și o ilustrare a realităților descrise de Gheorghe Madan circa un deceniu mai înainte când vorbea de dealurile care „zăvorau” șesul lat al Bâcului, străbătute doar de o „îngustă deschizătură, prin care se furișează gârla Bâcului și trenul”. Aici trebuie să nu uităm că, până la construirea primelor tronsoane de cale ferată în secolul al XIX-lea, „deschizătura” defileului era și mai îngustă, permițând trecerea doar a „gârlei” Bâcului. În timpul când Gheorghe Madan a descris aceste lucruri, defileul/cheile Bâcului era prejudiciat doar pe latura lui de pe malul stâng al Bâcului, pe unde treceau cele două tronsoane ale căii ferate. Latura abruptă a defileului ce se desfășura pe malul drept al râului încă era neatinsă de modificări (astăzi această latură este distrusă și ea, pe aici trecând un drum auto). Prin semne convenționale specifice, în amonte pe Bâc, sunt indicate locurile mlăștinoase rămase pe amplasamentul fostului „*mare iaz al Pruncului*”.

Aceste scrieri încheie ciclul de surse elaborate până la începerea procesului de distrugere sistematică a Cheilor Bâcului, precum și surselor baze pe amintirile unor persoane care au văzut Cheile Bâcului și menhirele de alături *oculis propria*.

II. Marile interpretări privind constructurii șirului de menhire și rostul acestora

Trecem la publicațiile elaborate post începerea procesului de distrugere a Cheilor Bâcului în anii '70 ai secolului al XIX-lea, care prezintă eforturile unor autori de a înțelege când a apărut șirul de menhire, cine l-a înălțat și care a fost utilizarea/funcțiunea acestuia. De regulă, defileurile Bâcului nici nu mai sunt menționate ca atare, toponimul *Cheile Bâcului* fiind transferat/„legat” de șirul de menhire pe toată lungimea extinderii lui reale sau imaginare în teren. Atragem atenția că niciunul dintre autorii în cauză nu au avut ocazia să vadă personal aceste menhire.

Primul care a încercat să facă o analiză detaliată a circumstanțelor istorice pentru determinarea timpului probabil de edificare a șirului basarabean de menhire a fost deja menționatul om de știință și scriitor **Bogdan Petriceicu Hasdeu** (1838-1907).

În articolul consacrat cuvântului/toponimului „bâc” din cadrul lucrării fundamentale privind etimologia cuvintelor limbii române [24, p.2791-2810], el enumeră persoanele care au amintit în scrierile sale menhirele din valea Bâcului. Despre defileul râului Hasdeu nu spune nimic, reieșind se pare din siguranța că toponimul Cheile Bâcului este unul convențional și se referă chiar la șirul de menhire. El a redat și comentat pe scurt cele scrise anterior despre menhire de Cantemir, de Sulzer (exprimând dezacordul cu presupunerea acestuia privind atribuția avarilor, goșilor sau romanilor la edificarea menhirelor), de Meier (considerând că acesta, prin sintagma „*kammenaia stežka*” („potecă/drum de piatră”), avea în vedere șirul de menhire), de Filippidis (ignorând în totalitate descrierea făcută de acesta a defileului Bâcului și a menhirelor, insistând însă asupra unei pretense greșeli a lui Filippidis care în opinia sa a încurcat Cheile Bâcului cu Cheile Răutului, fapt explicabil doar dacă admitem că Hasdeu, de fapt, nu a avut ocazia să citească cele scrise de învățatul grec), de Svinin (remarcând strania plasare de către acesta a Cheilor Bâcului în rândul sistemelor de „munți” basarabeni), de Stamati și Zaščuk. La finele acestei părți a articolului el plasează deja amintita „notiță manuscrisă” rămasă de la tatăl său, în care Alexandru Hâjdeu remarcă menhirele văzute de el pe moșiile satelor Petricani și Ghidighiș.

Aici Hasdeu, printre altele, concluzionează că șirul de menhire „începea la Prut, înainta de acolo spre răsărit prin vestii până astăzi codri ai Căprianei, trecea la nord de Chișinău prin satele Ghidighiș și Petricani, cari se află lângă Bâc, și mergând înainte se isbea de malul Nistrului” [24, p.2796-2797] (Fig. 5).

Explicând de ce el a considerat îndreptățit să „prelungască” șirul de menhire de la Chișinău la Prut (aliniindu-se astfel părerii exprimate în acest sens de către Stamati), Hasdeu face trimitere la un document istoric emis în anul 1420 de cancelaria lui Alexandru cel Bun, în care se descriu hotarele unui grup de localități rurale din bazinul pârlului Bâcovăț/Bucovăț (afluent de dreapta al râului Bâc) stăpânite de vornicul Oană de Tulova, publicat la 1840 în redacția istoricului și publicistului rus, Iuri Venelin [28, p.60-63].

Venelin, care adesea făcea erori în procesul transcrierii actelor medievale, a comis și în cazul documentului de la 1420 o greșală regretabilă. Astfel, cuvintele „[поче]нши о” Варзарева монастыря” („începe de la mănăstirea lui Vâr-

zar”) s-au transformat în interpretarea lui Venelin în „(К)ишно Варзарева манастирѣ” („mănăstirea ChișnoVărzărești”). Faptul i-a „permis” să afirme că localitatea Chișinău a fost menționată documentar deja la 1420 și că ea se afla la acea vreme sub oblăduire mănăstirească. Mai mult, cunoscând superficial toponimia basarabeană, Venelin a considerat posibil să afirme că Bâcovățul, menționat în acest document în proximitatea geografică a mănăstirii, este, de fapt... râul Bâc (sic!). În baza acestor interpretări greșite, Venelin a concluzionat că în descrierea hotarelor moșiilor întărite vornicului Oană „se văd împrejurimile Chișinăului”. Această „concluzie” a servit ulterior drept bază pentru o mulțime de „legări” eronate a respectivului document de istoria orașului (în interpretarea că localitatea Chișinău ar fi fost întemeiată alături de amplasamentul unei mănăstiri dispărute, care se numea – mănăstirea ChișnoVărzărești).

Hasdeu nu a avut acces la originalul documentului de la 1420¹⁸ pentru a putea să îl analizeze. În același timp, el, pe cât se pare, a considerat că reputația științifică a lui Iuri Venelin este o cheazășie a veridicității concluziilor lui referitor la mențiunea în acest document a locului de început al viitorului oraș Chișinău. Hasdeu remarcă prezența printre reperatele hotarului moșiilor lui Oană de Tulova și a unei „horodiști”. Localizând corect acest toponim pe dealurile Basarabiei centrale, în proximitatea mănăstirii Căpriană, el remarcă totodată că unii autori medievali (se referă la cartea polonezului Marcin Broniowski [30]¹⁹) explicau cuvântul „horodiște” drept „*territorium ruinosum lapideum*”, i.e. „locul pietrelor ruinate”.

În această ordine de idei, el a considerat îndreptățit să declare menhirele de lângă Chișinău și „horodiștea” din împrejurimile Căpriană drept părți integrante a unuia și aceluiași șir de megaliti – căruia i-a atribuit, pe toată lungimea lui imaginară, denumirea generică de Cheile Bâcului.

Hasdeu a încercat de asemenea, pornind de la cunoștințele acumulate la acea vreme privind vechea istorie a acestei părți a Europei, să determine cine și când a putut construi acest „*zid ciclopic de blocuri de piatră pătrată, nalt de trei sau patru coți, întins de la Prut până la Nistru și tăind latul Basarabiei actuale în două jumătăți*” [24, p.2806]. Drept rezultat al analizei spuselor diferitor autori medievali și antici, și enumerării pe o scară temporală descendentă a popoarelor care în timpuri diferite au populat sau controlat din punct de vedere militar, aceste pământuri, el ajunge la con-

cluzia că șirul de menhire a fost ridicat, cel mai probabil, de „vechii celți-bastarni”.

Nu ne vom opri aici la corectitudinea sau incorectitudinea judecății lui privind constructorii menhirelor. Vom sublinia doar că majoritatea cercetătorilor care ulterior s-au referit în lucrările sale la șirul de menhire „chișinăuane” au reieșit din concluziile propuse de Hasdeu, i.e. că acest monument megalitic a fost constituit dintr-un șir neîntrerupt de pietre înalte, îngropate vertical, care traversau Basarabia de la Prut până la Nistru (și care, cu trecerea secolelor, în cea mai mare parte au fost demontate de locuitorii din împrejurimi).

Publicistul și scriitorul **Zamfir C. Arbore** (1848-1933), în 1898, a editat la București o carte consacrată Basarabiei. În capitolul „Anticitățile din Basarabia” el printre altele a menționat că „*cel mai vechiu monument istoric, cea mai antică rămășiță istorică, ale cărei nume s-a păstrat pe ici pe colea până în zilele noastre dincolo de Prut, sunt incontestabil Cheile Bâcului*” [23, p.368]. În continuare, el reproduce practic în întregime articolul elaborat de Bogdan Petriceicu Hasdeu referitor la acest subiect. Arbore face și o completare prețioasă din punct de vedere al înțelegerii problemei megalitiilor „basarabeni”, reproducând în carte deja menționata notiță a unuia dintre prietenii săi din Chișinău, Alex. Petică, referitor la existența în pădurile Basarabiei și a altor grupuri, mai puțin cunoscute, de menhire.

Subiectul megalitiilor din valea Bâcului a fost reflectat și în lucrarea capitală consacrată „Daciei preistorice” a istoricului **Nicolae Densușianu** (1846-1911), editată în anul 1913. Astfel, în unul dintre capitolele compartimentului „Monumentele Megalitice ale Daciei” (capitolul X. *Termini Liberi Patris*) [31, p.173-185] el scria: „În istoria monumentelor megalitice ale Daciei, un loc important îl ocupă o lungă serie neîntreruptă de mai multe mii de bolovani, sau lespezi enorme, ce se întindea până în sec. al XVIII-lea din Basarabia prin Rusia meridională către Crimeea, și din care astăzi mai există încă unele puține resturi în apropiere de Chișinău”.

În continuare, Densușianu reproduce cele scrise referitor la acest subiect de Cantemir, Stamatii, Zaščuk și menționează notița tatălui lui Bogdan Petriceicu Hasdeu, constatând în fine că „*din aceste date (...) rezultă, că acest monumental șir de lespezi implântate vertical în pământ, nu era altceva decât ceea ce în știința arheologică preistorică se numește o aliniare (alignement),*

însă de o lungime extraordinară și care se întindea din Moldova pe lângă valea Bâcului, până departe spre răsărit (...) către Crimeea, cum zice Cantemir”. Respectiv, el pune problema destinației/rostului „acestei miraculoase lucrări megalitice”.

Reflecțiile referitor la subiectul în cauză sunt începute pornind de la lucrarea istoricului roman Quintus Curtii Rufi „*De gestis Alexandri Magni*”, oprindu-se la un fragment din ea în care se vorbea de confruntarea lui Alexandru Macedon cu sciții pe râul Tanais (Don). În cadrul luptei, macedonenii s-au deplasat pe malul drept al râului și, gonindu-i pe sciți, trecură chiar dincolo de Stâlpii Liberi Pater, care conform lui Rufi „erau niște monumente, ce consistau din bolovani sau lespezi mari așezate în șir regulat la mici intervale unele de altele” (*quorum monumenta lapides erant crebris intervallis dispositi*).

Densușianu a opinat că înșirarea monumentală de pietroaie amintită de Rufi, al cărei capăt ajungea până la Don, și „*series maximorum lapidum*” care conform lui Cantemir se întindea din valea Bâcului către Crimeea, sunt de fapt părți ale unuia și aceluiași obiect, numit de către autorii antici – *Termini Liberi Patris*. În lucrare el a mai specificat că „*Liber Pater al romanilor era aceeași personalitate legendară cu Dionysos al grecilor și Osiris al egiptenilor*”.

Autorul a scris că „în antichitatea preistorică columnele de piatră brută au mai avut totodată și o destinațiune de utilitate publică. Ele serveau în aceste timpuri depărtate spre a indica călătorilor direcțiunea drumurilor prin ținuturile mai puțin populate și pe unde alte semne de orientare lipseau”.

Sunt amintite scrierile lui Herodot care arată că stâlpii sau columnele lui Sesostri/Osiris existau în ținuturile Sciției și pe timpurile acestui istoric grec. Este menționată și cartea a III-a a *Fastelor* poetului roman Ovidiu, care „face de asemenea amintire de căile triumfale ale lui Bach sau Liber Pater prin Sciția”.

Însă, scrie Densușianu, „această monumentală cale de glorie a lui Liber Pater ajunsese a fi legendară în ținuturile grecești încă cu mult mai înainte de timpurile lui Herodot. Astfel, poetul Pindar amintește în două ode ale sale de acest admirabil monument din țara Hyperboreilor, stabiliți încă din timpul migrațiunii neolitice la nordul Dunării de Jos și al Mării Negre”. „În una din aceste ode textul relativ la această lungă serie de colonne itinerare sună astfel: «Atât dincolo de izvoarele Nilului, cât și în țara Hyperboreilor, există o mulțime nenumăra-

tă de stâlpi itinerari, din piatră tăiată, înalți de câte 100 de picioare și așezați în șir, drept monumente ale unor fapte glorioase»”.

Autorul menționează că în antichitatea grecească drumurile de comunicare stabilite între centrele principale de putere și între locurile religioase mai importante se numeau „căi sfinte”. Densușianu considera că „șirul *cel lung de lespezi enorme* împlântate în pământ, ce se întindea din *Basarabia către Crimeea și Don*, reprezenta într-o vechime depărtată tot atâtea monolite sacre sau stâlpi itinerari, numiți în literatura istorică romană «*Termini Liberi Patris*», înșirați pe lângă drumul cel mare, lipsit de sate și orașe, ce trecea prin pustietățile Sciției vechi și care lega Asia de Europa”.

Nicolae Densușianu presupunea că începând din zona Chișinăului șirul de menhire urma fidel cursul văii Bâcului, ajungând la Nistru în zona satului Gura Bâcului (între ambele puncte fiind o distanță de circa 64 kilometri). Drept argument, Densușianu prezintă o teorie curioasă legată de o pretinsă etimologie/proveniență antică a denumirii satului Speia, situat mai la nord de Gura Bâcului [31, p.184-185]. Reamintim aici că, cel mai apropiat mal al Nistrului se află la circa 22 kilometri de Cheile Bâcului, în zona localității Vadul lui Vodă.

Trebuie să notăm că, la începutul secolului al XX-lea, toponimul Cheile Bâcului tot mai des este perceput/înțeles drept denumire a șirului de menhire din valea Bâcului. Ulterior, această percepție s-a generalizat. Un exemplu în acest sens este și dicționarul din 1924 a lui Lazăr Șăineanu, unde *Cheile Bâcului* sunt arătate drept „șir de bolovani uriași lângă râul cu același nume” [32, p.728 (articolul „Bâcu”)]. Precum vedem, defileul râului Bâc dispăre din „ecuație”. Faptul, desigur, este în contradicție cu sensul ca atare al cuvântului „chei”, care, în același dicționar, a fost pe bună dreptate explicat: „*trecătoare strâmtă, curmătură de munte*”, drept exemplu de întrebuițare fiind propus toponimul „Cheile Argeșului” [32, p.122 (articolul „cheie”)].

III. Cheile Bâcului în scrieri din ultimele decenii

Către finele secolului al XX-lea – începutul secolului al XXI-lea, problema menhirelor basarabene reintră în atenția celor interesați de istoria acestor locuri. Ne vom opri doar la câteva dintre scrierile referitoare la Cheile Bâcului apărute în perioada de referință. Ele au la bază interpretări selective a ceea ce s-a scris anterior pe acest subiect, accentul fiind pus pe exploatarea conceptului menhirelor în cali-

tate de marcaje ale unor căi de comunicație existente în estul european încă din perioada preistorică. Un alt element comun al majorității acestor articole este lipsa conștientizării legăturii indisolubile între toponimul Cheile Bâcului și dispărutul defileu al râului Bâc, existența în trecut a căruia nici măcar nu este menționată. Urmându-se calea unor înaintași, denumirea defileului râului Bâc este transferată nu doar peste întregul șir megalitic care ar fi existat cândva între Prut și Nistru, ci și mai departe, peste pretinsa „continuare” a acestui șir de menhire între Prut și Transilvania, între Nistru și Crimeea, Marea Caspică și Asia.

Astfel, istoricul **Alexandru Chiriac** a publicat în 1986 un mic articol [33, p.5-9] privind căile de comunicare care existau în timpurile străvechi între centrele de cultură și civilizație din Dacia până în Caucazul de Nord și Marea Caspică, „dezvoltând” într-un fel ideea lui Nicolae Densușianu. După o introducere în problema acestor căi, autorul vorbește de fenomenul menhirelor basarabene – șir lung de megaliti care ar fi traversat în trecut Basarabia de la vest spre est și care ar fi purtat denumirea de „Cheile Bâcului”. Alexandru Chiriac a prezentat concluziile de bază în această privință făcute de Bogdan Petriceicu Hasdeu, pe care le adoptă fără rezerve. Articolul nu a fost finalizat, fiind făcută o notiță că va urma continuarea. Continuarea însă așa și nu a mai ajuns să fie publicată. În articol au fost inserate două mici hărți-scheme. Una prezenta traseul conform căruia menhirele ar fi traversat cândva cuprinsul Basarabiei (drept punct de început, la Prut, fiind arătat Unghenii, iar drept punct final - locul de vărsare a râului Bâc în Nistru (fără vreo explicație reflectată în textul articolului)). A doua schemă prezenta traseul probabil al menhirelor din zona Chișinăului. Hărțile, de fapt, erau o încercare de a plasa pe suport topografic schemele publicate anterior de B.P. Hasdeu.

În 2007, menhirele văii Bâcului au fost menționate în articolul inginerului, scriitorului și iubitorului de istorie **Paul Emil Rașcu** (1924-2011). În articol el reproduce cele scrise de Cantemir, analizează informații privind menhirele din Bretania, Spania și Corsica, pe scurt se oprește la cele scrise anterior de Weismantel, Zaščuk, Stamati, Hasdeu și preotul Gumă [34, p.156-163]²⁰. Prezentând concluziile lui Densușianu privitor la existența la nord de Marea Neagră a unui străvechi drum sacru de la Prut la Don (care ar fi cuprins și menhirele din valea Bâcului), el își exprimă dubiile că acest drum se termina la Prut. Conform opiniei

sale, drumul marcat de menhire „fără îndoială” trecea Prutul și înainta spre munți, traversa Carpații Orientali ajungând în Transilvania, unde în antichitate exista un cunoscut „centru de civilizație și spiritualitate”. El nu a exclus că drumul continua mai departe, spre centrele similare din vestul Europei. Capătul de est al drumului, conform opiniei lui Rașcu, se îndrepta spre centrele sacre ale Caucazului și Asiei Centrale.

Cercetătoarea din domeniul geoecologiei, geografiei și toponimiei, dr. **Simona Condurățeanu**, nepoata cunoscutului arhitect Cristofi Cerchez (1872-1955), a elaborat în anul 2016 un articol [35, p.52-61] în care sunt amintite o parte dintre scrierile deja prezentate aici privind Cheile Bâcului. Acest articol abundă în afirmații curioase, cum ar fi: menhirele ar fi avut „aproape 30 m” în înălțime; că vechiul drum marcat de menhire, care traversa pustietățile din nordul Mării Negre, iar apoi și pământurile sciților din Asia, ar fi purtat denumirea de „Drumul Bâcului”; că „dispunerea menhirelor pe Drumul Bâcului coincidând cu răsăritul soarelui reprezintă relația lumii tangibile cu forțele cosmice”, că acest șir deosebit de lung de menhire avea „un rol orientativ, fiind un loc de întâlnire și de apărare al hiperboreienilor în imensitatea câmpiilor estului european”, că „frontierele lumii noi cucerite de migratorii arieni, mereu fluctuante și fără o certă continuitate necesitau marcaje vizibile de stânci numite generic Bâc, care aminteau drumul de întoarcere la matcă în cazul unor nereușite” etc.

Desigur, ultimele două dintre lucrările prezentate aici sunt interesante nu din punct de vedere al valorii științifice. Ele sunt o dovadă că interesul față de șirul de menhire cândva existent în Basarabia centrală continuă să anime spiritele.

Subiectul menhirelor a fost atins în anul 2022 și din punct de vedere etnografic de către criticul literar și scriitoarea **Aliona Grati** [36, p.115-121]. Precum a afirmat autoarea, articolul a fost elaborat în intenția de a determina originea/circumstanțele apariției în folclorul oral al locuitorilor satului Ghidighici a „expresiei frazeologice *A trăi cât Cheile Bâcului*”. Pentru a arăta vechimea și semnificația acesteia, autoarea se oprește la cele scrise despre Cheile Bâcului de către Dimitrie Cantemir, Weismantel, Zaščuk, Hasdeu, Zamfir Arbore, Paul Emil Rașcu, Nicolae Densușianu etc.

În fine, remarcăm că povestea *pietrelor înșirate* de la Cheile Bâcului, într-o variantă reinterpretată, ingenios „crescută” cu multe detalii de jurnalistul și scriitorul Boris Crăciun, a fost inclusă

într-o culegere de „legende geografice și istorice” editată acum două decenii la Iași [37].

* * *

În vara anului 2024, împreună cu Iurie Șveț, un neobosit călător și harnic adunător de informații fotografice și istorice privind istoria modernă a Chișinăului (autor și administrator al site-ului www.oldchisinau.com), am vizitat locurile unde se înălțau cele două defileuri/chei ale Bâcului, în intenția de a vedea ce a rămas în teren de la aceste formațiuni naturale remarcabile. Am început de la locul unde s-a aflat defileul mai îndepărtat de oraș, din preajma actualei localități Vatra (pe pământul vechii moșii a satului Trușeni). Am mers apoi pe jos, de-a lungul drumului auto care leagă Vatra de orașul Chișinău (segmentat în str. Plopiilor – str. Constructorilor – str. Ion Pruncul – str. Pietrăriei), pe lângă râul Bâc, prin câmpia unde în secolul al XIX-lea se afla Lacul Pruncului (loc astăzi încărcat cu întreprinderi și depozite), până la locul de aflare a rămășițelor defileului mai apropiat de Chișinău (de pe vechea moșie a satului Ghidighici/Highidiș). Astăzi, la poalele fragmentului de deal rămas de la defileu se află o piață improvizată de automobile.

Locul fostelor Chei ale Bâcului de lângă localitatea Vatra cu greu poate fi reperat ca atare. Un indiciu al aflării aici în trecut a defileului stâncos ar fi terenul întretăiat de mai multe mici pante/ridicături cu ieșiri de rocă/piatră la suprafață. Și albia râului pe acest segment este din abundență presărată de pietre **mărunte** (fig. 6). Mai clară este imaginea fostelor Chei ale Bâcului din zona Ghidighici-Petricani, datorită păstrării aici a unui fragment înalt de deal (pe care l-am escaladat), de până la 20 metri înălțime, separat de râu de un drum auto (fig. 7). Coborârea de la nivelul drumului, prin hățiușul de arbuști, până la nivelul albiei Bâcului a permis constatarea că, cel puțin în zona de vizibilitate oferită de vegetația abundentă, nici râul și nici terenul adiacent nu conțin urme de piatră.

Defileurile râului Bâc și șirul alăturat de menhire au fost distruse în câteva etape în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea – mijlocul secolului al XX-lea. În aceste condiții, investigațiile de teren sau cercetările arheologice puțin ce ar putea oferi pentru completarea cunoștințelor despre istoria acestui sit remarcabil. Însă, adunate împreună, **mărturiile privind existența lor**, precum și privind încercările făcute de-a lungul timpului de a înțelege destinația/ rostul componentei

megalitice a sitului respectiv, pun în evidență imaginea acestui monument deosebit, însă iremediabil dispărut, al trecutului.

Ca și în cazul altor șiruri străvechi de megaliți instalați vertical, destinația funcțională a menhirelor văii Bâcului putea fi dintre cele mai diverse (religioasă, memorială, de orientare, solar-astronomică etc.) (fig. 8). Deloc întâmplătoare se prezintă și înălțarea menhirelor în proximitatea defileului stâncos al râului Bâc, care se evidențiază drastic pe fundalul peisajului local prin dimensiuni neobișuite și măreție. Vechii locuitori din zonă îi atribuiau defileului, cel mai probabil, valențe sacrale, fapt susținut și de amenajarea pe lângă acesta, în legătură topografică cu menhirele, a unor mari movile funerare/ tumuluri. În acest sens, nu excludem existența în vechime aici, în zona Cheilor Bâcului, a unui important centru religios. Oricum, șirul de megaliți era o mărturie „vie” a abilităților tehnice și efortului depus de oamenii neoliticului târziu sau epocii bronzului.

Sperăm că se vor putea identifica și alte documente/surse de informații, astăzi necunoscute/nevalorificate, care vor îmbogăți cunoștințele noastre referitoare la remarcabilul sit din valea Bâcului. Din vechime defileul Bâcului și menhirele au suscit curiozitatea umană, astfel că mulți dintre cei care vizitau în secolul al XIX-lea Chișinăul considerau de datoria lor să vadă aceste locuri cu ochii proprii. Nu excludem că se vor depista și imagini a acestui monument deopotrivă natural și istoric. De perspectivă se prezintă în acest sens căutarea desenelor cunoscutului pictor italian Carlo Bossoli (1815-1884), care la 1841 aproape trei săptămâni a stat în Chișinău și în împrejurimile orașului și, precum atestă mărturiile documentare, în acest timp „a făcut mai multe vederi ale locurilor istorice și pitorești ale Basarabiei” [39, p.185].

O altă direcție de perspectivă de cercetare este depistarea în arhivele Federației Ruse a documentației de proiect pentru construirea în secolul al XIX-lea a căii ferate Chișinău – râul Prut. Caracterul strategic al căii respective, construite de guvernul rus în contextul pregătirilor războiului cu Imperiul Otoman (1877-78), dă speranța că această documentație nu a fost pierdută, ci continuă să fie păstrată în dosarele autorității imperiale centrale responsabile în acele timpuri de căile de comunicație. Ea trebuie să conțină ridicarea topografică detaliată a văii râului Bâc și secțiuni ale terenului, până și după construirea căii ferate (care

la început consta doar dintr-un tronson), care împreună cu partea explicativă, de memoriu, a proiectului ar putea să fie utilă în privința determinării exacte a caracteristicilor/parametrilor inițiali ai topografiei defileurilor râului Bâc. Nu excludem posibilitatea prezenței/marcării pe ridicarea topografică și a menhirelor care au existat aici.

Se prezintă importantă și cercetarea atență a tuturor descrierilor publicate ale stepelor nord-pontice din secolele XVII-XIX în ceea ce privește depistarea informației privind prezența acolo a construcțiilor megalitice, inclusiv, a menhirelor grupate în șiruri. Faptul, pe de o parte, ar permite înțelegerea dacă cuvintele lui Cantemir privind existența între Nistru și Crimeea a unui șir continuu de menhire dispun de elemente de suport factologic, iar pe de alta, în caz de identificare a informațiilor de acest fel, ar permite o reconsiderare a ipotezei lui Densușianu referitoare la existența aici în trecut a unor întinse „căi sacre”.

Note

- ¹ Textul documentului: „20 iulie 7189 (1681). *Zapis de la Ionașco Săchir din Highidiș. Că luând un cal de la Necola prețăluit drept 30 lei și neavând cu ci plăti, i-au dat parte din moșii din Highidiș, ci i să va alegei însă din Petrile Înșirate, în sus*”.
- ² Textul acestui fragment de lucrare în limba latină: „*Haud procul ab ea conspicitur series maximorum lapidum, ita in recta linea dispositorum, ac si humana industria illuc essent collocati. At hoc credere impedit et ipsorum lapidum magnitudo, et spatii, per quod extenduntur, longitudo. Continentenim aliqui trium aut quatuor ulnarum spatium in tetragono, eorumque series trans Tiratem usque ad Crimaeam pergit. Vernacula lingua kieile Bykului vocant, diabolorumque opus esse, rustica refert simplicitas, obstruere amnem Bykul coniuatorum*”.
- ³ Textul în original: «для того что некоторые из них есть аршин четырех поперечины».
- ⁴ Textul în original: «Ведь некоторые глыбы составляют в обхвате три, а то и четыре локтя».
- ⁵ Fragmentul de text important din perspectiva temei acestui studiu face parte din capitolul *Kurize Beschreibung von denen moldauischen Landern* /Scurtă descriere a pământurilor Moldovei/ a jurnalului lui Weismantel și are următorul conținut: *Eine halbe Meile von der Stadt Kischanowo gegen Jassy zu gehet*

der Bach Big mitten durch einen zertheilten felsigten Berg, und soll der Teuffel al dar den Durchbruch gemacht haben, in Willenss den Niester dahin zu leithen, und die Steine davon hinweg getragen, um den Niester zu stopfen. Wie denn auch von hier biss gegen bemelten Niester durch ein gross Stück Feld in einer Linie die Steine noch liegen die er hat fallen lassen, und wird diesses inssgesamt, und von allen Inwohnern bekräftiget.

- ⁶ Exprimăm recunoștința pentru traducerea acestui text din limba germană în română dlui Martin Rill, consultant științific, Donauschwabisches Zentralmuseum (Muzeul Central al Șvabilor Dunăreni), or. Ulm, Germania.
- ⁷ Fragmentul de text citat în articol, în limba germană sună astfel: „... *die berühmte Linie von großen drey bis vier Ellen langen Steinen, welche von den Einwohnern Kiejle Bikului, d. i. die Schlüssel des Flusses Bikul genannt wird, und die von hier über den Dniester bis an die Halbinsel Krimm sich erstrecken foll, ihren Anfang nimmt. Das dortige Landvolk halt diese lange Reihe auseinander folgender grober Steine für ein Wert des Teufels. Ich glaube, dass es ganz natürlich damit zugegangen ist. Noch die Awaren hatten hier herum ihre Ringe, Landwehren, oder Verhackle. Schon die Römer mochten hier wider die Einfälle der Barbarn, wie sie unsere Landesleute, die Gothen nannten, mit solchen Steinen, wer weiß wie, sich verschanzet haben; und von den Westgothen wissen wir, daß, als sie vor den, von dem Mäotis her einbrechenden Hunnen flohen, sie, obschon vergebens, eine Wehre, Graben, oder Schanze, was es immer gewesen seyn mag, gerade in dieser Gegend von dem Bog bis an den Pruth gezogen haben. Bey einer von diesen Gelegenheiten sind diese Steine sicherlich dahin gekommen, und weil es seither niemanden daran gelegen war, sie wegzuschaffen, dorten liegen geblieben, ohne daß man den Teufel darbey zu bemühen nöthig gehabt hatte*”.
- ⁸ Se au în vedere câmpiile Mării Azov, numite de greci *Maiotis* (Μαιωτις – η Μαητις λίμνη), iar de romani *Maeotis* – *lacus Maeotidis*.
- ⁹ Exprimăm recunoștința pentru traducerea acestui text din limba germană în română dlui Martin Rill, consultant științific, Donauschwabisches Zentralmuseum (Muzeul Central al Șvabilor Dunăreni), or. Ulm, Germania.

- ¹⁰ Fragmentul de text din cartea lui Meier, în original sună astfel „Каменная стежка, примыкающая с одной стороны к Быку, а с другой по довольно великому продолжению теряющаяся под Орхеем... *показывает предел положенный Иоанном Хуньядом между Молдавией и Вессаравиею, когда сия последняя с частью Очаковския степи и нижней Польши зделана была удельным владением*”).
- ¹¹ Exprimăm recunoștința pentru traducerea acestui text din limba greacă în română dnei Lia Chișacof, cercetător științific superior, Institutul pentru Studii Sud-Est Europene al Academiei Române (*Institute for South-East European Studies*), București.
- ¹² O prezentare a vieții lui Filippide și a cărții lui (cu o traducere/prezentare parțială a textului acesteia) a fost realizată în lucrarea lui N. Bănescu, *Viața și opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide* [15, p.119-204], însă aici o parte din informația conținută în fragmentul de text referitor la Cheile Bâcului (p.165) a fost omisă, inclusiv datele privind dimensiunile menhirelor.
- ¹³ În original, textul sună: «Ниже г. Кишинева в трех верстах, виден ряд огромных каменных плит, вкопанных до половины в землю, по прямой линии, что жители называют «ключи реки Быка». Этот ряд камней начинается в виде стены от Прута, продолжается через Каприяновские леса, и идет поперек всей Бессарабии. Но камни сии от времени до времени выкапываются жителями, и древняя стена сия уничтожается».
- ¹⁴ În original, textul sună: «От нынешняго Кишинева, по направлению к р. Пруту, через Киприановские леса шел ряд каменных плит, до половины вкопанных в землю. Плиты эти еще кое-где сохранились, а об остальных рассказывают жители, разобравшие их для своих надобностей. Едва-ли кто-нибудь станет доказывать, что эти камни составляли некогда сплошную стену, за которой древние местные обитатели думали укрыться от набега хищных соседей. Камни эти шли не прерываясь, по лесам, болотам и оврагам. Они служили, по всей вероятности, также, как и земляные валы, граничною чертою».
- ¹⁵ Se au în vedere Valurile lui Traian, menționate anterior de Zaščuk în textul lucrării sale.
- ¹⁶ Traducerea acestui text din limba rusă în română ne aparține.
- ¹⁷ ANRM, Fond 11, inv.1, d.239 (Harta Județului Chișinău a Guberniei Basarabia (VI planșe)/ Карта Кишиневского Уезда Бессарабской Губернии. Составленная по картам Военно-Топографической Съёмки въ Чертежномъ Отделении Бессарабскаго Губернскаго Правления, подъ руководством Губернскаго Землемера Пожарскаго, и изданная съ дозволения Главнаго Штаба Его Императорскаго Величества, въ 1880 году)
- ¹⁸ Pentru ediția academică a acestui document a se vedea primul volum al monumentalei: *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova (1384-1448) [29, p.67].
- ¹⁹ Hasdeu se referă la următorul fragment de text din cartea lui Broniowski: «*Codeman Romani cujuspiam Rusci idiomate Dolniam Horofossam Horodisse vel territorium ruinosum lapideum, quod illi Pritolce seu propugnaculum nominant, ac ibi Sinavvoda, quasi caeruleus rivulus, vulgo ita dictus, Bogum infuit*».
- ²⁰ Aceleași informații au fost publicate de Paul Emil Rașcu și pe Internet: *Un drum străvechi prin spațiul nord-pontic spre Asia Centrală* ([http://dacia.8m.net/Diverse/Istoria_mai_putin_cunoscuta.html](http://dacia.8m.net/Diverse/Istoria_mai_putin_cunoscuta/istoria_mai_putin_cunoscuta.html)).

Referințe bibliografice

1. Dicționar explicativ al limbii române (DEX), Ediția a II-a, Ed. Univers Enciclopedic, București, 1998.
2. Aurel Sava, *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușna*, București, 1937.
3. Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Editura Academiei R.S.R., București, 1973.
4. Dimitrie Cantemir, *Scrisoarea Moldovei*, Vol. I, Imprimeria Adolf Bermann, Iași, 1868.
5. Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, 1909.
6. Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*. Traducere după originalul latinesc la 200 de ani dela moartea autorului (21 august 1723) de dr. Giorge Pascu, Editura Cartea Românească, 1923.
7. Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, tradusă de Gheorghe Adamescu, Ed. Cartea Românească, București, 1935.
8. Dimitrie Cantemir, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Ediție critică

- întocmită de Dan Slușanschi, vol. 1, Institutul Cultural Român, București, 2006.
9. Dimitrie Cantemir (Димитрия Кантемира, бывшего Князя в Молдавии, Историческое, географическое и политическое Описание Молдавии с жизнью сочинителя: с немецкаго преложения перевел Василий Левшин, Москва: В Университетской Типографии, у Н. Новикова), 1789.
  10. Dimitrie Cantemir (Дмитрий Кантемир, Описание Молдавии: факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка/ сост. И общая ред. Н.Л. Сухачева; предисл. А. Ешану и П. Балмуша; подготовка текста С.Д. Клейнер и Н.Л. Сухачева; пер. с лат. А.В. Андреева и Е.В. Шевцовой; коммент. В. Ешану и А. Ешану. СПб: Нестор-История), 2011.
  11. E. H. Weismantells Dagbok 1709-1714, *Historiska handlingar*, D. 28 (1), Stockholm, 1928.
  12. Joseph Franz Sulzer, Geschichte transalpinischen Daciens, das ist: der Walachey, Moldau und Bessarabiens, im Zusammenhange mit der Geschichte des **übrigen** Daciens als ein Versuch einer allgemeinen dacischen Geschichte mit kritischer Freyheit entworfen, Ersten Band, Wien, 1781.
  13. Andrei Meier (Андрей Мейер, Повественное, землемерное и естествословное описание Очаковския Земли, содержащееся в двух донесениях), Sankt Petersburg, 1794.
  14. Daniel Filippidis (Δανιήλ Φιλίππιδης, ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΝ τῆς ΡΟΥΜΟΥΝΙΑΣ: ἐς ἀκριβεστέραν καὶ πληρεστέραν κατάληψιν τῆς ἱστορίας αὐτῆς: Νῦν πρῶτον συντεθέν καὶ τύποις ἐκδοθὲν ἐν Λειψία τῆς Σαξονίας ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Ταουχνίτζ: **Τόμος α': Μέρος β'**: 1816) Geografia României pentru o mai bună și amplă înțelegere a istorei acesteia: pentru prima dată elaborată și publicată în Leipzigul Saxoniei în tipografia lui Tauchnitz, Volumul 1, Partea 2: 1816).
  15. N. Bănescu, Viața și opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide. În: Anuarul Institutului de Istorie Națională, II, „Cartea Românească” S.A., București, 1923.
  16. Pavel Svinin (Павел Свинин, Описание Бессарабской Области. În: Записки Одесского Общества Истории и Древностей, Том Шестой), Odessa, 1867.
  17. P. P. Soroka (П.П. Сорока, География Бессарабской Губернии. Учебное пособие для средних и низших учебных заведений. С приложением 23 чертежей, плана города Кишинева и карты Бессарабской Губернии), Chișinău, 1878.
  18. Enciklopediceskij slovar (Энциклопедический Словарь, Том XIV^A (Карданахи-Керо), Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, Типо-Литография И. А. Ефрона), Sankt Petersburg, 1895.
  19. Enciklopediceskij slovar (Энциклопедический Словарь, Том XV^A (Коала-Конкордия), Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, Типо-Литография И. А. Ефрона), Sankt Petersburg, 1895.
  20. Aleko Moskalesko (Алеко Москалеско, «Замечания на статью: Прогулка по Бессарабии, помещенную в Одесском Альманахе на 1840 год», În: Северная Пчела. Газета политическая и литературная, № 78 (Суббота, 6-го Апреля), compartimentul «Русская Литература»), Sankt Petersburg, 1840.
  21. Constantin Stamati, О Бессарабии и ее древних крепостях, În: Записки Одесского Общества Истории и Древностей, Том Второй, Odessa, 1848.
  22. Aleksandr Zaščuk (Александр Защук, Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Бессарабская Область, Часть Вторая), Sankt Petersburg, 1862.
  23. Zamfir Arbore, Basarabia în secolul XIX, Institutul de arte grafice Carol Gobl, București, 1898.
  24. Bogdan Petriceicu Hasdeu, Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbii istorice și poporane a românilor, Tomul III (B-BĂRBAT), Stabilimentul grafic I.V.Socescu, București, 1893.
  25. Vasile Guma, Povestea vieții mele, Editura Polisalm, Chișinău, 2024.
  26. Gheorghe V. Madan, Un sat basarabean de codru: Trușenii, Editura Museum, Chișinău, 2008.
  27. Gheorghe V. Madan, Cartea satului. Răsunete din Basarabia, Fundația culturală regală „Principele Carol”, București, 1935.
  28. Juri Venelin, Влахо-болгарския или дако-славянския грамоты (Diplome vlaho-bulgar sau daco-slavone), Sankt Petersburg, 1840.
  29. Documenta Romaniae Historica, A. Moldova (1384-1448), Editura Academiei R.S.R., București, 1975.

30. Martinus Broniovius de Biezdzfedia, *Tartariae descriptio...*, Coloniae Agrippinae, 1595.
31. Nicolae Densușianu, *Dacia preistorică*. București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1913.
32. Lazăr Șăineanu, *Dicționar universal al limbii române*, Editura „Scrisul Românesc” S.A., București, 1924.
33. Alexandru Chiriac, Un drum străvechi, din Ardeal în Asia Centrală, prin spațiul Nord-Pontic. În: *Caietele studiului de istorie „Nicolae Iorga”*, nr.3, București, 1986.
34. Paul Emil Rașcu, Din istoria mai puțin cunoscută a Republicii Moldova, Simpoziul *Cucuteni-5000 Redivivus: Științe exacte și mai puțin exacte*, ediția a 2-a, Chișinău, 2007.
35. Simona Condurățeanu, Răspândirea unor toponime dacice și românești în Eurasia și Nordul Africii. În: *Dacoromania*, nr. 79, Alba Iulia, 2016.
36. Aliona Grati, „Vei trăi cât Cheile Bâcului!” - arheologia unei expresii. În: *Revista Arheologică*, Serie nouă, vol. XVIII, nr. 1, Chișinău, 2022.
37. *Legende geografice și istorice ale poporului român: antologie de ghiozdan pentru cl. II-VIII/ alese și povestite de Crăciun Boris*, Editura Porțile Orientului, Iași, 2004. – 200 p.
38. *Revista istorică*, Anul XVI, Nr. 1-3, Vălenii de Munte, 1930.
39. Sergius Ciocanu, *Litografia Piața Catedralei din Chișinău de Carlo Bossoli. O imagine necunoscută a centrului părții imperiale a Chișinăului*. În: *Buletin științific. Revista de Etnografie, Științele Naturii și Muzeologie*, Nr.33 (46), Serie Nouă, Fascicula Etnografie și Muzeologie, Chișinău, 2021.

Fig. 1a. Vedere Cheile Dâmbovicioarei (<https://www.store.wenstravel.ro/oferta/excursie-1-zi-cheile-dambovicioarei-pranz-traditional-1855-normal-1987-1>).

Fig. 1b. Vedere Cheile Băniței (<https://www.monitorulbt.ro/turism/2019/03/28/cheile-banitei-un-monument-al-naturii>).

Fig. 1c. Vedere Cheile Turzii (<https://www.facebook.com/photo/?fbid=942398729212280&set=pcb.942399495878870>).

Fig. 2. „Muntele spart” de la Cheile Turzii (a. vedere frontală din depărtare; b. vedere aeriană).

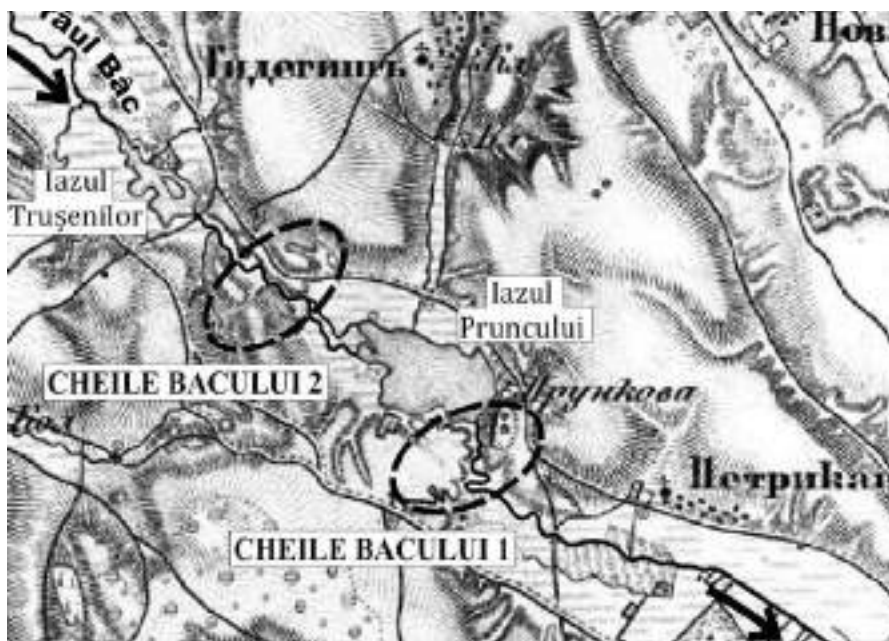

Fig. 3. Harta Militară Topografică a Imperiului Rus (anii 1860). Planșa 29-7. Fragment (valea râului Bâc, nord-vest de Chișinău).

Fig. 4. Planul orașului Chișinău (1943). Fragment (defileul râului Bâc, nord-vest de Chișinău).

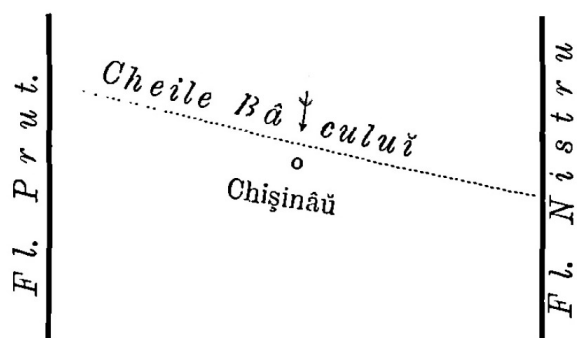

Fig. 5. Linia de traversare a Basarabiei de șirul de menhire. Schemă ipotetică (B.P. Hasdeu, op.cit., p.2798).

Fig. 7. Foto valea Bâcului. Zona Ghidighici-Petricani (foto de Iu. Șveț).

Fig. 6. Foto valea Bâcului. Zona Vatra (a. pantă cu ieșiri de piatră; b. albia cu pietriș a Bâcului; c. zid de sprijin al drumului auto dinspre dealul ”tăiat”) (foto de Iu. Șveț).

Fig. 8. Menhire:

- a. Dimensiunea unor menhire păstrate în Europa, raportate la figura umană (https://en.wikipedia.org/wiki/Locmariaquer_megaliths#/media/File:Er_Grah_menhir.jpg);
- b. șir de menhire, Biru 'e Concas, Sardinia/Italia (<https://belaiar.com/category/articoli/storia-e-antropologia>);
- c. menhir înalt de 10 m, Champ Dolent, Franța (https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%B%D1%8C-%D0%B4%D0%B5-%D0%91%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%8C#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Menhir_du_Champ_Dolent.jpg).